

„Nem tekintjük magunkat társadalmi erőnek”

Kerekasztal-beszélgetés a Társadalmi szerződés történetéről

Közreműködik Kis János, Kőszeg Ferenc és Lengyel László

– A „Társadalmi szerződés” cím Rousseau-ra utal. De nem csak a címadás volt annak idején meghökkenítő, hanem az a hit vagy tévhit, remény, meggyőződés vagy illúzió, amelyből az cseng ki, hogy egy ilyen szerződés megköthető. Valójában akkor, 1987 júniusában látszott arra bármi remény, hogy a politikai átmenetre bármiféle szerződés kialakítható volna?

KIS JÁNOS Mielőtt a beszélgetés érdemi részébe belekezdnenék, talán helyénvaló volna, ha néhány szót szólnék ahhoz az orgánumhoz való viszonyomról, amelyben az interjú meg fog jelenni. Azok közé tartozom, akik a régi Mozgó Világ szerkesztőségének elmozdítása után ezt a folyóiratot bojkottálták. Ennek persze gyakorlati jelentősége nem volt, mert engem ez a folyóirat amúgy sem kért volna fel szerzőjének, mivelhogy közlési tilalom alá helyeztek ugyanazok, akik a régi szerkesztőséget eltávolították. Erkölcsi jelentősége mégis volt. Ma is úgy gondolom, hogy a Mozgó Világ jelenlegi szerkesztősége igen-igen jól tenné, ha tisztázná viszonyát a régi szerkesztőséghez.

– Ez mit jelenthet?

KIS Azt hiszem, a szerkesztőség dolga, hogy ezt milyen formában kívánja megtenni. De jó lenne, ha állást foglalna a szerkesztőségváltással kapcsolatban.

Közben azonban megváltozott a sajtó helyzete. Nemcsak azok a személyek tűntek el a színről, akik a Mozgó Világ régi szerkesztőségét elmozdították és az újat kinevezték. Ma már az a hatalom is szétesőben van, amelyik ezt megtehetette. Ma Magyarországon a kulturális folyóiratok számára sajtószabadság van. Aki a Mozgó Világ jelenlegi szerkesztőségét nem kedveli, alapíthat más lapot magának. Kulin Ferenc, a régi Mozgó Világ utolsó főszerkesztője, jelenleg az Írószövetség új lapját, a Magyar Naplót szerkeszti. Akár a Népszabadság is interjút készíthet Kőszeg Ferencel, vagy velem. Ilyen körülmények között már nem látom indokoltnak, hogy elutasítsam a Mozgó Világ felkérését.

– Nos, akkor nézzük a „Társadalmi szerződés”-t, és egy valóságos társadalmi szerződés ak-

kori esélyeit. Egyáltalán: mikor írtátok ezt, mikor született meg a végleges szövegváltozat?

KIS A cím nem Rousseau-ra utal, inkább arra a szóhasználatra, amellyel a hetvenes években Nyugat-Európában több helyütt éltek, és amely valamilyen modernizációs gazdasági paktumot jelentett – megállapodást a kibontakozás költségeiről és esélyeiről.

– Vagyis egyfajta válságkezelést, válsághárításban való kölcsönös közreműködést, a politikai partnerek megállapodását?

KIS Igen. Megegyezést egy olyan válsághelyzet kezeléséről, amelyet nyílt pártpolitikai küzdelmekben valószínűleg nem lehetne megoldani. Magyarországon persze nem arról volt szó, hogy nyílt pártpolitikai küzdelmekben nem kezelhető helyzetre keressünk megoldást, hanem az vált nyilvánvalóvá: ideje megkezdeni az átmenetet a többpártrendszer felé. Ez az átmenet lassúnak, a remélt eredmény távolinak tűnt, ezért gondoltunk arra, hogy valamiféle megegyezéssel kellene a pártállam, az állampárt hatalmát korlátozni. A beszélgetés elején elhangzott kérdés minden bizonnyal arra utal, hogy talán túl merészek voltunk, amikor abban biztunk, hogy egy ilyen szerződés létrehozható. Utólag persze annyiban is naivnak tetszhet ez a programjavaslat, hogy a történelem nagyon gyorsan túlszaladt rajta. De azért a megközelítés ésszerűségét igazolja, hogy valami hasonlóra mégiscsak sor került Kelet-Európában, nevezetesen Lengyelországban. A lengyel megállapodás alapszerkezete nagyon hasonlít a „Társadalmi szerződés”-ben javasolt megoldáshoz.

KŐSZEG FERENC Ennek ellenére, szerintem, mégis van valami 18. századi ebben a koncepcióban, nevezetesen hogy két jogelv, két legitimációs rendszer közötti szerződésről van benne szó. Talán még előbb is, talán már a 17. században kezdett kialakulni a kompromisszum az Isten kegyelméből való abszolút uralom és a népesség elve között. Így tudomásul vettük a párt-hatalmat – bár legitimációjáról szó sem lehetett –, és igyekeztünk volna vele egy rendszerben érvényesíteni a népesség elvét.

KIS Ehhez persze hozzá kell tenni, hogy az a kompromisszum, ami a 17.–18. század Angliájában kialakult és aztán konszolidálódott, hosszú időre szólt. A „Társadalmi szerződés” ezzel szemben nem valamiféle stabil hatalommegosztásra tett javaslatot, hanem egy evolúciós folyamat elindítására, amely emberi léptékkel nem látszott nagyon rövidnek, de történelmi léptékkel természetesen igen.

– *Ehhez pedig elsősorban is: tárgyalni kell.*

KIS Ez sem olyan egyszerű. Erre majd térjünk vissza.

KÖSZEG A megjelenés időpontja, 1987 júniusa nincs messze a megírás, a szerkesztés befejezésétől. Rövid volt a nyomdai átfutás.

KIS Márciusban kezdtünk dolgozni a szövegen.

KÖSZEG Két-három hónap alatt kész lettünk vele. A „Társadalmi szerződés” a Beszélő szerkesztőségének közös munkája. Hárman szövegeztük – hatvan százalékát Kis János, a többit Solt Ottilia és én. De a szöveg elkészültében közreműködtek a Beszélő többi szerkesztői is – Haraszti Miklós, Szilágyi Sándor. Mások is olvasták, akiknek a javaslatai bekerültek a „Társadalmi szerződés”-be.

– *Mekkora példányszámban jelent meg? Kik olvashatták?*

KÖSZEG Két kiadásban jelent meg. Nem is tudom, volt-e olyan Beszélő, amelynek két kiadása is volt...

KIS Hogyne. A 16. szám, amelyet először maradéktalanul elkoboztak.

KÖSZEG Igen, de piaci okokból talán ez volt az egyetlen, amelyből utánnyomást kellett készíteni. Az első kiadás, ha jól emlékszem, ötezer példányban jelent meg. Kétezret készítettünk még belőle. Ez az egyik legkeresettebb akkori Beszélő-szám. A hatása nem mérhető a példányszámmal, ugyanis a legkülönbözőbb társadalompolitikai, szociológus és közgazdász körökben vitatták meg.

– *A címzettek reagáltak rá valamilyen módon?*

KIS Kikre gondolsz?

– *A társadalmi szerződés megkötésére felszólított másik félre...*

KIS Azt hiszem, érdemes lesz majd beszélni róla, hogy mi hogyan képzeltük a tárgyalásokhoz vezető utat. Mi nem így gondoltuk...

– *Hanem úgy, hogy előbb követelni kell.*

KIS Ahhoz, hogy tárgyalni lehessen, előbb tárgyaló felekre van szükség. Mi azt kezdeményeztük, hogy szerveződjön meg az a társadalmi

erő, amelyik idővel tárgyalóképesé válhat. A „Társadalmi szerződés” címzettje tehát nem az MSZMP volt.

– *Akkor viszont így szól a kérdés: az MSZMP vezető és felelős köreiből – az MSZMP-ért magáért felelős körökből – érkezett-e hozzatok hivatalos válasz, vagy nem hivatalos üzenet? Akár csak magánbeszélgetés formájában...*

KÖSZEG Formális válasz hozzánk nem érkezett. De azt tudtuk, hogy ismerik, hogy behatolt a felső pártkörök gondolkodásába. Ennek számos jele volt. A sajtóban ugyanis semmit nem támadtak abban az időben olyan elszántan, mint azt a gondolatot, hogy a párt hatalmát törvényesen korlátozni kell. Ezt újra meg újra visszautasította a Népszabadság.

– *Anélkül, hogy közölte volna, kinek-minek szól a kritika.*

LENGYEL LÁSZLÓ Egy reakcióról azért hadd beszéljek... Erről egyébként Kis János is tud. Annak idején én egyfajta üzenetközvetítő voltam. Pozsgay Imre Kis Jánosnak kifejezetten azt üzenté – igaz, talán egy évvel később –, hogy a maga részéről a „Társadalmi szerződés”-t tárgyalási kiindulópontként fontos javaslatnak tartja, és hajlandó „szeminarizálni” ezt az ellenzék képviselőivel. A demokratikus átmenet ügyében ő ezt kiindulópontnak tekinti. Szerintem ezt komolyan is gondolta, elolvasta a „Társadalmi szerződés”-t, és az hatással volt rá. Másokkal erről nem beszéltem.

– *Összefüggésbe hozható ez azzal a ténnyel, hogy 1989 elején Pozsgay Imre nyilvánította ki 1956 átértékelését, mondván: ha török, ha szakad, az népfelkelés volt? Hiszen a „Társadalmi szerződés” utolsó fejezete 1956 örökségéről szól, és minden olvasó számára nyilvánvaló, hogy enélkül nincsenek tárgyalások, nincs közmegegyezés, semmi?*

KIS Alig hiszem, hogy egyetlen dokumentumnak ilyen hatást lehetne tulajdonítani. A „Társadalmi szerződés” közreadása és Pozsgay Imre rádióinterjúja között lényegében lezajlott az a folyamat, amit mi előre jeleztünk: ha a sajtó zsilipjei megnyílnak, akkor ötvenhat megítélése újra napirendre kerül. Mi ezt csak megelőztük, de a reakció aligha jött közvetlenül a „Társadalmi szerződés”-re, hanem sokkal inkább az akkori tömeges nyomásra. Hiszen akkor már tömegek követelték ötvenhat rehabilitálását.

KÖSZEG Amióta a Beszélő létezik, követeljük, hogy ötvenhatot rehabilitálni kell, viszonyunkat hozzá tisztázni kell. Sőt még korábban,

amikor a demokratikus ellenzék létrejött, nekünk magunknak is tisztáznunk kellett a viszonyunkat 1956-hoz. Nem lett volna demokratikus ellenzék, ha az értelmiség egy nemzedékének néhány csoportja nem dönti el, hogy ötvenhatot saját tradíciójának tekinti.

– A „Társadalmi szerződés” azzal kezdődik, hogy „Vége a közmegegyezésnek”, majd pedig úgy folytatódik, hogy „egyetlen dolog van, amiben ma munkástól pártkádorig mindenki egyetért: Kádárnak mennie kell”. A kádári politika kudarcának értékeléséből következően volt szükség társadalmi szerződésre, de ennek előfeltételei között szerepel ez is...

KÖSZEG Hadd fűzzek egy megjegyzést ehhez a mondathoz. Nem sokkal a megjelenés után a fulunkbe jutott, hogy Pozsgay olvasta a „Társadalmi szerződés”-t, tetszett neki, de szerinte ezt a mondatot nem kellett volna beleírni. Ez még jóval korábban történt, mielőtt Lengyel Lászlóval nekünk „üzent” volna.

– Pedig elsősorban ez különbözteti meg a „Társadalmi szerződés”-t a „Fordulat és reform”-tól. A „Társadalmi szerződés” a párt és a hatalmi struktúra elemzéséből indul ki, és ebből következően „Kádárnak mennie kell”. Miért gondoltátok akkor azt, hogy enélkül semmi nem történhet? Enélkül nincs párbeszéd, enélkül a „Társadalmi szerződés”-ben megfogalmazott jogi követelések, garanciák teljesen céltalanok?

KIS Talán nem is arról volt szó, hogy lehetséges-e a kilépés abból a helyzetből, amibe az ország került, hanem hogy elfogadja-e még az ország Kádár Jánost, vagy pedig már megérett a politikai helyzet az ő távozására. Mi az utóbbi kérdésre válaszoltunk ezzel a megállapítással. Abból indultunk ki, hogy Kádár pozíciója nem tartható tovább. A legrövidebb időn belül alapvető hatalmi átrendeződés fog lejátszódni. S valóban, pontosan egy évvel a „Társadalmi szerződés” megjelenése után Kádár Jánosnak mennie kellett. Megindult az a politikai folyamat, amelyet részleteiben persze egyáltalán nem láttunk előre, de hihetetlenül felgyorsult ahhoz képest, amivel a „Társadalmi szerződés” 1987-ben számolt.

KÖSZEG Ezzel a mondattal, ha jól emlékszem, több problémánk is volt. Nagy viták után irtuk csak le. Először is azt vitattuk, valóban létrejött-e az a politikai helyzet, közérzet, hogy a társadalomnak elege van Kádárból. Másrészt azon töprengtünk, hogy ha így van, ezt bele kell-e írni. Személyes benyomásunk akkor az

volt, hogy a legkülönbözőbb társadalmi csoportok már túljutottak azon a mítoszon, hogy Kádár a nyugalom, a folyamatosság kulcsa, illetve hogy ez a folyamatosság fenntartandó. De amiatt voltak viták, vajon nem túlságosan sokkoló-e ez a mondat. Nem fogja-e ezt az olvasók egy része túl radikálisnak találni. Nem vélekednek-e majd úgy, hogy ez csak egy kis csoport szellemi terméke, éppen emiatt a mondat miatt.

– Végül csak beleírtátok.

KÖSZEG Azt hiszem, Haraszi Miklós győzött meg minket arról, hogy legyen benne ez a mondat. Neki mindig is kiváló érzéke volt a jó publicisztikai fordulatokhoz, az olvasóra való hatást jól fel tudta becslálni. Azt hiszem, jól tettük, hogy hallgattunk rá.

KIS Azért építettük erre a „Társadalmi szerződés” egész nyitófejezetét, mert igyekeztünk publicisztikailag is nagyon világossá tenni, hogy itt nem annak a korábbi reformfolyamatnak vagy reformbeszélgetésnek a kissé radikálisabb folytatásáról van szó, amit az ország már ismert, hanem döntő jelentőségű politikai fordulat következik. Mivel az egész megelőző harminc év Kádár személyéhez kötődött, ezért az ő távozásának a követelése, annak a bejelentése, hogy Kádár ideje lejárt, egy korszak végét jelenthette az olvasó számára.

– Még akkor is ha a „Társadalmi szerződés” az első oldalakon közli, hogy milyen kompromisszumokat ajánl egy társadalmi szerződés fejében. Hiszen egyrészt leszögezi, hogy az ötvenhatos követelések érvényesek: a többpártrendszer, a képviselői demokrácia, a munkahelyi vagy települések szerinti önkormányzat, a nemzeti önrendelkezés, és a semlegesség. Ezen eszmék érvényesüléséről nem mondanak le a szerzők. Ezzel szemben rövid távon a következőkben lehet remény a megegyezésre: a párturalom alkotmányos szabályozásában, korlátozásában; szuverén törvényhozás, felelős kormány kialakításában; meg kell teremteni a sajtószabadságot, szükség van arra, hogy a munkavállalók jogbiztonságot élvezzenek; egyáltalán érvényt kell szerezni az egyesülési jognak, az egyetemes állampolgári jogoknak; szociális biztonságra van szükség. Ezekre a kompromisszumokra az 1956-os örökséghez képest azért volt szükség, írjátok, mert nem lehet gyors átmenetben reménykedni. Milyen megfontolásokból vetették föl ti magatok ezeket a kompromisszumokat? Egyrészt felszólítottátok az országot, hogy a követelésekkel ki-ki álljon elő a munkahelyén, a pártban, a KISZ-ben, a Hazafias Népfrontban vagy

másutt, másrészt közölték, hogy egyelőre eddig, és ne tovább? Ez amolyan bolsevik minimális program volt akkor, miszerint eddig el kell jutni, és akkor elkezdődhet a megegyezés kialakítása? Vagy inkább egy józan kompromisszum, hogy talán eddig a pártállam radikálisabb reformer képviselői is el tudnak majd menni?

KIS Azt javasolnám, hogy ne nevezzünk bolseviknak egy programot csak azért, mert minimális. Minimális programot nem csak a bolsevikok alkottak; bármilyen mozgalom kitűzhet minimális célokat, ha végső céljait nem tudja közvetlenül megvalósítani. Ennek semmi köze a bolsevizmushoz. Mi a „Társadalmi szerződés” bevezetőjében világosan megfogalmaztuk távolabbi céljainkat. Nem tudtuk, azok hány éven belül érhetők el. De úgy ítéltük meg – és ebben bizonytévünk –, hogy egy ideig ezek a célok közvetlenül nem tűzhetők ki. Ezért azt mondtuk: valamilyen közvetítő követelésegyütttest kell megfogalmazni. El kell jutni egy olyan kezdő helyzetre, ahonnan megindulhat egy viszonylag rendezett evolúció a többpártrendszerű alkotmányos demokrácia, a piacgazdaság, a nemzeti függetlenség, az önkormányzat irányába, az alkotmányosan és törvényesen garantált és védett emberi jogok felé.

Azt is kérdezted, hogy miért szólítottuk föl az embereket, hogy a munkahelyi gyűlésektől a párttaggyűlésekig mindenütt álljanak elő a követeléseikkel. Azért, mert akkor még független társadalmi szerveződések Magyarországon nem léteztek. Sőt, később sem azokat a társadalmi rétegeket ragadták magukkal, amelyek mozgásba lendülését mi annyira fontosnak tartottuk volna, és tartanánk ma is. Ezért célszerűnek láttuk magunk kezdeményezni, ha már az emberek kezdenek nagyon dühössé válni, de még nincs meg bennük a készség, hogy a rendszer kereteiből kilépve saját szervezeteket hozzanak létre saját követeléseik megtámogatására, hogy merjenek fellépni, merjenek követelni legalább azokon a fórumokon, amelyeken eddig is jelen voltak.

– *Semmilyen szervezett kapcsolat nem volt a „Társadalmi szerződés” szerzői és más reformköri között?*

KIS Én most nem az úgynevezett reformerökről beszélek, hanem a dolgozók tömegeiről. Nem, szervezett, intézményes kapcsolatokat nem tartottunk senkivel. Személyes kapcsolatokat persze igen – például az itt ülő Lengyel Lászlóval én régóta jóban vagyok.

– *Mi választotta el a „Fordulat és reform” szerzőit attól, hogy csatlakozzanak a „Társadalmi szerződés”-hez, és fordítva, a Beszélő-kör miért maradt távol a reformközgazdászoktól? Ez elkerülhetetlen kényszer volt, vagy amolyan józan munkamegosztás? Hiszen tudomásom szerint a Századvég egyik korábbi, akkor szintén kiátkozott száma volt az első olyan eset, amikor az egyes ellenzéki körök szerzői együtt publikáltak.*

KIS Mielőtt a kérdés érdemi részére válaszolnék, hadd emlékeztesselek arra, ami ma már talán az eszünkbe sem jut: a Beszélő akkor nem olyan sajtótermék volt, mint a többi. Szerkesztői közössége nem úgy működött, mint azok a körök, amelyek más reformprogramokkal álltak elő. Ennek voltak előnyei és hátrányai is, de az illegálisitás kétségkívül a hátránya volt. A Beszélő általában úgy készült, hogy a munka alatt lévő szám tartalmáról a lehető legkevesebb ember tudhatott. Abból indultunk ki, hogy a Belügyminisztériumot és a belügy megbízóját, a pártközpontot érdekelheti, mit tervezünk egy-egy Beszélő-számba, és esetleg valamilyen közlendő gondolat forgalomba kerülését is igyekezhet megakadályozni. Miután leírtuk, hogy Kádárnak mennie kell, volt rá esély, hogy a Beszélőt elkobozzák. Nekünk pedig a Beszélőn kívül más fórumaink nem voltak. Nem számíthattunk arra, hogy ha a „Társadalmi szerződés”-t a rendőrség lefoglalja, akkor az, mint társadalmi tény, létezni fog. Következésképpen a „Társadalmi szerződés” a legmélyebb illegálisításban készült. Csak azokat a barátainkat vontuk be, akiktől közvetlen segítséget kértünk.

– *Téhat arra nem is gondolhattatok akkor, hogy ha már programot írtok, bővítsétek a szellemi bázist?*

KIS Arról, hogy a „Társadalmi szerződés”-t írjuk, azok és csak azok tudtak, akik valóban közvetlenül besegítettek. Más barátaink, akikkel szintén szívesen beszélgettünk volna róla az előkészítés szakaszában, akkor szereztek erről tudomást, amikor már megjelent.

– *A „Társadalmi szerződés” gazdasági részében elég sok minden visszacseng a „Fordulat és reform” fontosabb megállapításaiból. A pénzmennyiség szabályozása, a tulajdonformák egyenjóság, a magánvállalkozás jogbiztonsága, a pénz- és tőkepiac kiépítése, a monopóliumok leépítése, a világpiaci nyitás stb. mind-mind arra utal, hogy valamiféle kapcsolat volt köztetek. Miért nem kellett akkor a „Fordulat és reform”-nak*

Kis János, és a „Társadalmi szerződés”-nek Lengyel László?

LENGYEL Nem arról van szó, hogy mi nem kellettünk egymásnak. Ma már mindkét tanulmányról úgy beszélünk, mint afféle hivatali anyagról, amelyről vitákat szerveztek, konzultáltak, értekeztek. Ez nem így történt. A mi „konzultációink” legfeljebb azt jelentették, hogy mi rendszeresen beszélgettünk egymással. Nem hiszem, hogy a „Társadalmi szerződés”-be a „Fordulat és reform”-ból kerültek volna be egyes részek. Más kérdés, hogy természetesen a szerzők a „Fordulat és reform”-ot elolvasták. Sőt nemcsak a végső fogalmazványt látták, hanem az előkészítő anyagokat is: a viták egy részében közreműködtek – kíváncsiak voltunk a véleményükre. Ha így nézzük, akkor hatott ránk a demokratikus ellenzék – de hadd mondjam inkább azt, hogy hatottak ránk a barátaink. Másrészt viszont mi valóban csak akkor ismertük meg a „Társadalmi szerződés”-t, amikor az már megjelent. Gondolom, miután előtte heteken át együtt gondolkoztunk, beszélgettünk, ez valahogy benne van a „Társadalmi szerződés”-ben. Bauer Tamástól Tardos Mártonig, Bokros Lajostól Antal Lászlóig többek véleményét figyelembe vehették Kis Jánosék. De a tanulmányból kivethető Schlett István, Gombár Csaba és más politológusok hatása is, még akkor is, ha mondjuk Schlett István nem is úgy fogta föl, hogy vele éppen konzultálnak. Miközben ők a legnagyobb illegálitásban tették a dolgukat, szakmai értelemben nem váltak azért annyira külön. Érdekes, hogy a hatóságok előbb különválasztottak, megkülönböztettek minket, később pedig igyekeztek rólunk is azt állítani, hogy ugyanolyan „szemét” ellenzékiek vagyunk, mint ők. Valójában egyik sem volt igaz. Ez sokkal természetesebb kapcsolat volt, olyannyira, hogy mindmáig hálás vagyok Kis Jánosnak azért a tapintatért, hogy nem igyekezett belekényszeríteni számomra veszélyes ügyekbe. Fölmérte, mi az, ami az én helyzetemben nem vállalható. Én pedig nem kívántam őt olyan típusú kompromisszumokba belevinni, amelyeket ő nem vállalhatott. Nem hiszem, hogy ezt munkamegosztásnak kell hívni, mert nem az volt. Ez az együttműködés volt az, ami a „Fordulat és reform”-ot és a „Társadalmi szerződés”-t együttesen tette és teszi mindmáig hatóerővé, nevezetesen hogy nem egymással versengő anyagok voltak, hanem egymást erősítő, egymásra ható gondolatok. Ebben az értelemben én

nem is érzem kívül magam a „Társadalmi szerződés” szerzőinek a körén. Gondolataim közül abban is elég sok minden elolvasható. Amikor aztán a „Társadalmi szerződés” megjelent, mi az elsők között vitattuk meg. A szerzők, ha tetszik, hivatalból is találkoztak, hivatalosan is fölvtették egymással a kapcsolatot.

– *Hol?*

LENGYEL Kenedi János lakásán, a padlástérben, ha ez annyira érdekes.

– *Ez csak akkor érdekes, ha a Pénzügykutatóban történik...*

KIS De Laci nem azt mondta, hogy a hivatalban, hanem, hogy hivatalból.

LENGYEL Véletlenül egyszer-egyszer a Pénzügykutatóban, a hivatalban is megjelenhettek ellenzéki politikusok. Ma már anekdotikus történet, de máig is kedves élményem, amikor egy intézeti vitán Konrád Györgyöt leelvtárszták, majd amikor ránéztek, a torkukon akadt a szó – mert hát nem volt elvtárs.

KÖSZEG Rendőri szemmel nézve – ami persze nem volt más, mint pártközponti parancs – érvényes volt az a szabály, hogy saját névvel nem lehetett publikálni.

– *Erre az időszakra esik a kettős publikálás tilalma. Még külföldi lapban sem lehetett publikálni engedély nélkül, illetőleg, aki szamizdatban, vagy a Szabad Európában publikált, az az első nyilvánosságból automatikusan kiszorította magát.*

KÖSZEG Talán a külföldi publikálások esetében ezt nem vitték olyan következetesen végig. Sőt, igazából mindig is voltak kivételek. **Eörsi István** szamizdatban is publikált, miközben időről időre kiadták a könyveit állami kiadók is. De azért ezt a szabályt annyira komolyan vették, hogy aki mondjuk a Beszélőben kétszer megjelent, az elveszítette az állását, kiszorult a hivatalos nyilvánosságból. Tudományos karrierje véget ért, egész egzisztenciája megingott. A „Fordulat és reform” amúgy is gyenge megjelenési esélyeit teljesen lehetetlenné tette volna, ha ismert szamizdatszerzők neve is felbukkan a közreműködők között.

– *Ezek szerint azért mindkét csoportot érték hasonló eszmei hatások is. Honnan származik a „Társadalmi szerződés” azon gondolata, hogy miután a párt vezető szerepe korlátozza a népszuverenitást, párttörvényre van szükség: a párt hatalmát törvénnyel kell korlátozni? Külföldi demokráciák példái miatt gondoltatok erre? Vagy ezt a követel-*

lést Lengyelországból importáltak? Netán ti találtátok ki? Miért ez lett a társadalmi szerződés megkötésének egyik előfeltétele?

KIS Lehetne elsőbbségi vitákat folytatni, de ennek nincs sok értelme. Ez a gondolat a levegőben volt. Mindaddig, amíg abból indultunk ki, hogy a többpártrendszer követelése közvetlenül nem tűzhető napirendre, a legkézenfekvőbb első követelés az egypárt hatalmának törvényes korlátozása volt. Egy ilyen törvényes korlátozás persze egyszersmind bizonyos hatalmi előjogok törvényi elismerését is jelentette volna; emiatt többen húzódoztak ettől a megoldástól. Nem tetszett, hogy egy megalkotandó párttörvény jogilag kodifikálná azt a hatalmat, amivel az állampárt jogi értelemben nem rendelkezik. Másfelől viszont a párttörvény a párt hatalmának jelentős részét elvette volna, és megnyitott volna egy területet a társadalmi önszerveződés számára. Nem is kis területet.

– Ma már elég furcsa azt olvasni, hogy szinte „főljánlottátok” az államfői posztot a pártnak, illetve, ha jól emlékszem, olyan hatalommegosztásra tették javaslatot, hogy bizonyos hatalom megmaradhat a kommunista párt birtokában, ha az egész párhatalomra érvényes törvényt lehet hozni. Ennek a legkülönbözőbb kezdeti technikáit igyekezték összehozni. És most célszerű arra visszatérni, amiről korábban már néhány szót váltottunk, vagyis hogy – tárgyalni kell. Erre korábban azt mondtad, igen, de ehhez tárgyaló partnerek is kellene. Hogyan vezetett ez a folyamat egy néhányszerzős szamizdattól a valóságos tárgyalásokig?

KÖSZEG Arra törekedtünk, jöjjön létre egy olyan társadalmi önszerveződés, amely kikényszeríti a hatalomtól, hogy tárgyaljon. Az világos volt számunkra, hogy a hatalom kezéből kicsúszik a gazdaság irányítása. Nem képes a gazdaságot racionálisan működtetni, még tervgazdasági mértékkel sem. Gazdasági válság bontakozik ki. Ez a gyengülő hatalom rákényszerül, hogy osztozkodjon. Igyekszik majd kiszélesíteni a bázisát. Igyekszik az uralmához új feltételeket teremteni. Akkor még nem volt meg az a tömeg, amelyik képes az akaratát kinyilvánítani, követeléseit megfogalmazni. Az a tömeg hiányzott, amely megvolt Lengyelországban 1980-ban. Arra számítottunk, hogy létrejön majd ez a tömegmozgalom nálunk is, és ennek a vezetői fogják kikényszeríteni a tárgyalásokat.

– Még ma is meglep, amikor a „Társadalmi

szerveződés”-t olvasom, hogy mennyire nem foglalkoztatok az MSZMP belső életével. Nem követel-tetek a pártértekezlet, a kongresszus összehívását. Nem szorgalmaztatok vezetőváltást, puccsot a párt élén. Ennek se a lehetősége, se a technikája, se a taktikája nincs benne még érintőlegesen sem a „Társadalmi szerveződés”-ben. Miközben azt kategorikusan kijelentettétek, hogy „Kádárnak mennie kell”, nincsen szó arról, hogy Kádár helyére jöjjön egy reformer vezető. Ehelyett azt szorgalmaztatok, hogy törvényesen korlátozni kell a pártot. Ebből a szempontból milyen feltételei voltak a tárgyalásoknak? Az, hogy legyen olyan vezető a párt élén, akivel hajlandók vagytok leülni, vagy ellenkezőleg, ha valaki hajlandó veletek leülni, akkor rá kell őt venni, hogy bizonyos törvényeket fogadtasson el a parlamenttel, annak érdekében, hogy megindulhassanak a tárgyalások?

KIS Ezeket a kérdéseket célszerű különválasztani. Szándékosan nem foglalkoztunk azzal, hogy az MSZMP-n belül az átalakulásnak hogyan kell végbemennie. Abból indultunk ki, hogy ez az MSZMP belügye. Mi ezen a párton kívül helyeztük magunkat, abban az értelemben is, hogy nem a párt vezetőinek gondolkodásmódját igyekeztünk befolyásolni, hanem olyan helyzetet akartunk teremteni, amelyben a tárgyalások elkerülhetetlenné válnak. Ily módon az MSZMP belső fejlődése számunkra idegen terület volt. Ha mi ebbe belebocsátkozunk, akkor összetéveszhetőkké válhattunk volna azokkal az általunk egyébként tisztelt, részint kevésbé tisztelt reformerekkel, akik a párt belülről való átalakításán fáradoztak.

Más kérdés, hogy milyen feltételei lettek volna a tárgyalásnak. Mindenekelőtt a kérdésben lapangó félreértést szeretném eloszlatni: mi nem gondoltunk arra, hogy a Beszélő szerkesztősége – akár a „Fordulat és reform”-mal együtt – tárgyalóasztalhoz üljön a hatalom képviselőivel. Nem tekintettük magunkat társadalmi erőnek. Azt gondoltuk, hogy társadalmi erők még nincsenek jelen. Ezeknek létre kell jönniük. Továbbá, mi nem valamilyen lehetséges tárgyaláshoz készítettünk vitaalapot. Meg akartuk mutatni, hogy nem lehetetlen, nem elgondolhatatlan a kompromisszum, ami nélkül – akkor úgy látszott – nem lehet elmozdulni a késő-Kádárkori stagnálásból. Meg akartuk mutatni, hogy érdemes köztes megoldásokon gondolkodni a kezdő helyzet, a pártállami diktatúra és a végcél, az alkotmányos többpártrendszer között. Ezt azért

tartottuk nagyon fontosnak, mert az ország évtizedeken keresztül abban a szilárd közmegegyezésben élt – és ez a közmegegyezés még ebben az időben is uralkodott –, hogy a rendszer forradalmi megdöntése nem lehetséges, radikális átalakítása sem lehetséges, a kádári típusú evolúciónak – amit szeretünk vagy nem szeretünk, amihez fűzünk reményeket vagy nem – nincs alternatívája. Mi azt akartuk megmutatni, hogy mégis csak van alternatíva.

– *Néhány évvel korábban írta Konrád György, hogy ez a kádári típusú reform minden bizonnyal elérkezett a lehetősége határaihoz, hiszen Magyarország szovjet övezet, szovjet zóna. Nincs más hátra, eszméinkkel meg kell szállnunk a Szovjetuniót...*

KIS Mi nem egészen erre gondoltunk. Vagy inkább, valami egészen másra... Érdemes itt felidézni a Beszélő indulásának körülményeit. A Beszélő szinte a Jaruzelski-puccs napjaiban indult, és már első számaiban fel kellett tennünk a kérdést: hogyan tovább. Akkor a magyar politikai közvéleményben az volt az általános hangulat, hogy most az ismétlődött meg, amit egyszer már 1956-ban és 1968-ban láttunk. 1956-ban volt nálunk egy nagy népmegmozdulás, ami szétfeszítette a rendszer kereteit, aztán jött az elnyomás, a régi rendszer visszaállítása Magyarországon, és általános reakció az egész régióban. 1968-ban Csehszlovákiában megint csak egy nagy társadalmi mozgalmat fojtottak el katonai erővel. Az országban belül bekövetkezett a 68 előtti rendszer restaurációja, és ismét általános reakció jött a térség egészében. A Jaruzelski-puccs után is ez volt várható Kelet-Európában. Vissza fogják állítani a Szolidaritás előtti helyzetet és az egész térségen megint végig fog söpörni a reakció hulláma. Mi igazándiból azzal kezdtük a föllépésünket, hogy vitába szálltunk ezzel a nagyon is szilárd közmegegyezéssel, és igyekeztünk megmutatni, hogy ez nem így van. A szovjet világrendszer kimerítette tartalékait – nem a magyar rendszer, nem a kádárizmus, hanem a szovjet világrendszer. Nem fog tehát megisméltódni a megelőző scénárió; Lengyelországban nem tudnak restaurálni, a bomlás folyamata az egész térségre kiterjed. Ebben az összefüggésben igyekeztünk megkeresni Magyarországot sajátos helyét, szerepét. Igyekeztünk kialakítani azt az elképzelést, miképp reagáljunk erre a bomlási folyamatra; nem összeomlással, hanem evolúcióval. Tulajdonképpen ennek az induló gondolat-

nak a meghosszabbítása volt a „Társadalmi szerződés”.

– *A „Társadalmi szerződés” és a „Fordulat és reform” megírásának, megjelenésének az idején más mozgalmak is kezdtek kibontakozni. A politikai intézmények reformját, az MSZMP átalakítását mások is elkerülhetetlennek tartották. Az akkori politikai szerkezetet számos felületen támadták. Ennek ellenére nem került sor közös fellépésre, nem formálódott egységes ellenzék a különböző csoportok közül. Erre csak rövid ideig látszott esély vagy remény. Talán legutóbb Monoron. Majd rendre megalakulnak az új alternatív szervezetek, előbb a Magyar Demokrata Fórum, és csak később az SZDSZ. Az MDF-ben a megalakulásakor már nincsen benne sem Kis János, se Kőszeg Ferenc – de nem hívják maguk közé a „Fordulat és reform” szerzőit sem. A hatalommegosztó tárgyalások megkezdése is csak jóval később történik, akkor – átmenetileg – megvalósul az ellenzék egysége. A „Társadalmi szerződés” fölkinálja a kompromisszumokat, és leszögezi, hogy tárgyalni kell. Mégsem az történik, hogy ennek a programnak az alapján megszerveződné az ellenzék. Ellenkezőleg, előbb számos különböző csoport alakul, és csak ezt követően szerveződik meg az Ellenzéki Kerekasztal. Vajon miért történt ez így? Miért nem volt szüksége a Magyar Demokrata Fórumnak rátk?*

KŐSZEG Talán nem volt elég világos, hogy amikor tárgyalásokról beszéltünk, azt hogyan értettük. Ismét szóba kell hozni azt, hogy a szemünk előtt lebegett a lengyel 1980 látomása. Ekkor kialakult egy spontán – bár nem előkészítetlen – tömegmozgalom, és a korábban többé-kevésbé elszigetelten küzdő ellenzéki csoportok ennek a tömegmozgalomnak a tanácsadóiként jelentek meg. A tömegmozgalom által felszínre hozott vezetők és a KOR tanácsadói együttesen ültek le tárgyalni, szemben a hatalom képviselőivel. Az már nem is annyira lényeges, hogy a hatalom is talált egy olyan képviselőt, aki a többieknél tárgyalóképesebb volt, Rakowski személyében. Nyilván ez is hozzátartozik a játékhoz, de nem ez a lényeg. Ennél fontosabb, hogy volt egy olyan nyomás, aminek nem lehetett ellenállni, és emiatt a hatalom kénytelen volt találni valakit, aki – hogy így mondjam – szalonképesebb, nem kompromittálódott a régi rendszerben. Nem arról van szó, hogy nagy reformer, hanem hogy nem kompromittálódott. Ehhez képest persze a magyarországi fejlődés nagyon különböző. Va-

lóban a monori találkozót volt az első alkalom arra, hogy a különböző ellenzéki, a rendszerhez kritikusan viszonyuló erők találkozhassanak. Monoron ezek a csoportok képesek voltak közös megbeszélésre – ha közös fellépésre nem is. Bizonyos nézetkülönbségek már akkor is nagyon határozottan kiütöttek, még akkor is, ha az egész találkozót némileg áthátolta az együttléti eufóriája. De mindmáig ez volt az utolsó alkalom, amikor ilyen közös találkozóra sor került. Majd 1987-ben, a parlament azon ülése előtt, amelyen Grósz Károly miniszterelnökként beterveztette kormányprogramját, írtunk egy olyan figyelemzavaró levelet, mi az, amire a parlamentnek oda kellene figyelnie, mi az, amit meg kellene valósítani ebben a válság felé való rohanásban. Ennek a levélnek a megszövegezésében, a nyilvánosságra hozatal technikájának a vitájában eléggé evidenssé vált, hogy nagy ellenzéki egység nem fog megvalósulni.

LENGYEL Én a monori találkozóiig tartó időszakot amolyan integrációs időszakként tekintem, de lehet, hogy csak azért, mert nem voltam olyan mélyen benne a folyamatokban, hogy érezhettem volna, milyen erős az egyes csoportok közti szétartás. Azt hiszem, a Bibó-émlékkönyv idején, a monori találkozó alatt és közvetlenül utána az ellenzéki csoportok keresték az egymás felé vezető utakat. Igyekeztek felretenni az előítéleteket. Ezekből volt éppen elég. A „Társadalmi szerződés” éppen akkor jelent meg, amikor ezek az ellentétek már léteztek, ismertek voltak. A tárgyalások is elég nehezen haladtak egy második, újabb Monor előkészítéséről. Azt nem tudom, mennyire volt ürügy, vagy mennyire volt valóság, hogy a népi tábor megsértődött a „Társadalmi szerződés” kiadásán, illetőleg annak technikáján. Az illegalitás körülményei miatt ők is csak akkor kaptak példányt belőle, amikor már megjelent és ennek következtében megsértődtek, hogy nem avatták be őket egy ilyen fontos eseménybe... Ez a népi tábor tagjai a bizalom megvonásának, bizalmi kérdésnek tekintették. Az ellentétek már a képviselőknek szóló levél megírásakor, 1987 szeptemberében is problémát okoztak. A „százak levél”-hez még ki lehetett alakítani valamiféle konszenzusos két-három-négy csoportosulást között, de a népi tábor már a „százak levél”-nek aláírásgyűjtése közben készítette elő az lakitelki találkozót, amelyre már nem kívánta meghívni a monori

találkozón résztvettek jelentős körét, különböző okokból.

– *Téged meghívtak.*

LENGYEL Valóban. Ettől még igaz, hogy a „Társadalmi szerződés” és a „Fordulat és reform” szerkesztőire nem tartottak igényt Lakitelken. Engem személyesen elfogadtak. Magát a „Fordulat és reform”-ot ugyan a háttérben nagy tisztelettel emlegették, de lényegében sem az anyagot, sem annak szerzőit, szerkesztőit nem kívánták látni a lakitelki sátor alatt.

– *Sem Kis János, sem Kószeg Ferenc nem volt meghíva Lakitelkekre. Vajon miért?*

KIS Attól tartok így nagyon kusza ez a történet. Jó volna azzal kezdeni, hogy tisztázzuk az eseményeket. 1985 júniusában került sor a monori találkozóra, amely – ebben egyetértek Lengyel Lászlóval – a nyolcvanas évek elején megindult integrációs folyamat csúcspontja volt. A résztvevők körén belül három fontos csoportosulás rajzolódik ki: a demokratikus ellenzék, a reformközgazdászok és reformszociológusok köre, valamint a népi íróké. Mind a három körre az volt jellemző, hogy a maga sajátos módján politikai jelentőségű tevékenységet folytatott, noha a működésük nem okvetlenül volt közvetlenül politikai. Ezeket a köröket különböző dimenziókban osztották meg felfogásbeli, magatartásbeli különbségek. Az egyik dimenzió a társadalomképük volt: mit bíráltak a fennálló berendezkedésben, milyennek látták a társadalom struktúráját, mit tartottak kívánatos alternatívának azzal szemben, amit egyébként egyöntetűen elutasítottak. A másik a választott stratégiák különbsége. Nyilvánvalóan más és más volt az a cselekvési mód, amit a reformer társadalomtudósok és a népi írók választottak, de mind a kettőtől nagyon lényegesen különbözött a demokratikus ellenzék stratégiája. Mi a hetvenes évek második felétől egyértelműen kívül helyeztük magunkat a hivatalos intézményeken, és azzal próbálkoztunk, hogy független intézményeket teremtsünk kapaszkodóul egy majdani, reménybeli szélesebb társadalmi mozgás számára. Ilyen, sok mindenben különböző csoportosulásokat kellett egymáshoz közelíteni, hogy a pártállami vezetés kellőképpen széles fronttal találja szembe magát; hogy ne tudja megosztani azokat az erőket, amelyeket húsz-huszonöt éven át, a konszolidáció ideje óta állandóan megosztással és a külön-külön való kooptálás technikájával tartott kar-

ban. S valóban, mindenhez hozzájárult az is, amiről Lengyel László beszélt, a mélyen fekvő és történelmileg is messze visszanyúló előítéletek bonyolult szövevénye. Monor sikernek bizonyult, és 1987 elején ismét összejöttek azon köröknek a képviselői, akik Monoron együtt voltak, hogy egy újabb közös találkozót készítsenek elő. Egy olyat, amelyik már nemcsak a közös beszélgetésnek, a szóértésnek a terepe volna, hanem közös állásfoglalással lépne a társadalmi nyilvánosság elé. Ez a második kezdeményezés megfeneklett, aminek a döntő oka nem a felfogásbeli különbségekben rejlik, hanem a választott stratégiák különbségében. És itt nem azt tartom érdekesnek, hogy mi az, amit a népi tábor képviselői akkor mondtak indokul arra, miért szakítják meg velünk az együttműködést, hanem inkább azt, amit Kulin Ferenc úgy három hónappal ezelőtt a Világ című lapnak nyilatkozva elmondott erről a történetről.

– *Nevezetesen?*

KIS Kulin szerint megnyitotta a lehetőség arra, hogy Pozsgay Imre – talán nem nevezi meg, csak a politikai vezetés néhány reformer személyiségéről beszél – személyesen is részt vegyen a lakitelki találkozón. Ennek a lehetőségnek a feltárulása a népi tábort döntés elé állította, mivel Pozsgay nem tartotta lehetségesnek, hogy együtt mutakozzék olyan személyekkel, mint amilyenek mi vagyunk. Ebben a történelmi pillanatban a népi-ek Pozsgayt választották.

– *Ekkor már eldőlt, hogy a Magyar Demokrata Fórum a demokratikus ellenzék nélkül fog megszerveződni?*

KIS Ekkor még nem dőlt el, hogy az MDF mint az a szervezet, amellyé vált, egyáltalán meg fog-e szerveződni. De mindenesetre ez volt a szakadás kiindulópontja, és ezért mondom, hogy a szakadást végül is nem érdemi viták okozták. Nem mintha az érdemi kérdésekben a differenciálódás nem lett volna természetes és indokolt. Mégis csak egy taktikai kérdésben váltak ketté az útjaink, abban, hogy az adott pillanatban a népi mozgalom vezető alakjai mit kívántak inkább: azt, hogy Pozsgay Imre őket nyilvánosan vállalja, vagy pedig az együttműködés fenntartását azokkal, akiket Pozsgay nem kívánt vállalni.

KÖSZEG Ebben a históriában volt még egy érzelmi motívum is, amely igazából csak később derült ki. Nem tudom, akkor mennyire játszott szerepet. De később többször elhangzott, legutóbb ezt Jeszenszky Gézától, az MDF egyik mai

vezetőjétől hallottam: amikor az MDF politikai mozgalomként megalakult, úgy gondolták, ők lesznek a magyar Szolidaritás. Létezésükben ennek a szerepnek az esélyét látták, vagyis egy nagy, integráló mozgalom kívántak lenni, mint amilyen 1980-ban Lengyelországban volt a Szolidaritás. Ehhez képest úgy látták, hogy a demokratikus ellenzék csak szűk csoport. Ezért nem tartották szükségesnek a mi részvételünket.

– *Mennyire mélyek ma azok a sebek, amelyeket akkor lehetett összeszedni?*

KÖSZEG A magam részéről sebekről nem beszélhetünk. Tulajdonképpen nem sérelmekről van szó, hanem a társadalmi gondolkodás lényeges különbségeiről. Most utólag azt gondolom, egészséges folyamat, hogy ez a kétfajta gondolkodásmód szétvált. Hosszabb távon az a kívánatos, ha ez két külön politikai koncepcióvá válik, amely képes az együttműködésre is, és alapjában véve a tulajdonképpeni későbbi többpártrendszer bázisát képezi.

– *1988 őszén Lakitelken megalakult a Magyar Demokrata Fórum, és azóta a történet többé-kevésbé nyilvánosan is nyomon követhető. Hiszen az MDF megalakulásáról már a rádió és a napsajtó is beszámolt. Ismert többé-kevésbé a Szabad Kezdeményezések Hálózatának létrejöttét, és még inkább az, ahogy az – nagy viták után – Szabad Demokraták Szövetségévé alakult. Elkésződtek a nemzeti kerekasztal tárgyalások. Azok az ismert eredménnyel véget értek. Jött az első népszavazás – mindez elég jól ismert história. Most viszont, 1990 első napjaiban már kevesebb, mint három hónap választ el minket a választásoktól. Van egy erős SZDSZ. Az SZDSZ vezetésébe a második országos küldöttgyűlésen rendre beválasztották a korábbi demokratikus ellenzék tagjait. Am időközben nem csak az MDF és az SZDSZ vált el egymástól, hanem időközben az SZDSZ elveszítette azt a baloldali – társadalomtudós, közgazdász, politológus – értelmiséget is maga mellől, amelynek a fellépése, gondolkodása hatott a korábbi demokratikus ellenzékre. Gombár Csabára, Schlett Istvánra gondolok, a „Fordulat és reform” szerkesztőire, Bihari Mihályra, a reformközgazdászok egyéb kiterjedt csoportjaira. Szervezetileg ez a két irányzat – a reformközgazdászoké és az SZDSZ-é – eltávolodott egymástól, főleg, mert a reformközgazdászok egy része „beszállt” az államigazgatásba, menteni, ami még menthető. Egyébként ez a baloldal azóta sem találja a helyét, nem szervezett saját pártot.*

KÖSZEG Azt hiszem, ez nem egészen igaz. A Bihari Mihály, Gombár Csaba és Schlett István nevével fémjelzett körrel soha nem volt kapcsolatunk, ily módon nem is veszíthettük el őket. Más kérdés, hogy ugyanabban a szellemi térben mozogtunk, és így volt érintkezés a gondolataink között – részint talán kölcsönös megtermékenyítés, részint vita, polémia.

– *Voltak egymás felé tett lépések is.*

KIS Ez természetes. 1987 táján térben közelebb kerültek egymáshoz azok, akiket korábban berlini falak választottak el. Megjelenhettünk közös, nyilvános vitákon; de ez nem jelenti azt, hogy mi velük valaha is olyan közösségben lettünk volna, mint a reformer közigazdászok és szociológusok jelentős részével. Úgyhogy inkább az utóbbiakkal kapcsolatban érdemes a kérdést feltenni, és nekem úgy tűnik, hogy a kérdésed feltételez valamit, ami nem áll fenn. Amikor azt mondod, hogy mi elvesztettük a baloldali reformer értelmiséget, akkor arra céloz, hogy valamilyen a baloldalon voltunk, innen mi elmentünk jobbra, és így a baloldaliak leszakadtak rólunk. Ez nem fedi a tényleges helyzetet. A Szabad Demokraták Szövetsége szociálliberális párt. A maga egészében a jelenlegi magyarországi politikai spektrumon a centrumtól enyhén balra helyezkedik el, mindenképpen balra a Magyar Demokrata Fórumtól.

– *A mostani Magyar Demokrata Fórumtól...*

KIS Igen. Az SZDSZ-ben vannak személyek és áramlatok, akik és amelyek számára a liberális elem a fontosabb, mások számára a szocialistikus elem. De a fő iránya az SZDSZ-nek szociálliberális, körülbelül úgy, ahogy az én megítélésem szerint a francia vagy az olasz szocialista párté is az. Úgy látom, hogy nagyon-nagyon kevés kivételtől eltekintve azok, akik hozzánk nem csatlakoztak, általában nem világnézeti okokból nem találták meg a helyüket a Szabad Demokraták Szövetségében. Egyébként pedig oly sokan találták meg... vagy az SZDSZ tanácsadóiként, vagy szimpatizánsaiként, vagy alkalmi együttműködőkként, hogy nincs okunk abból kiindulni: itt valamiféle tömeges leszakadás következett volna be. Inkább azt lehet mondani, hogy jelentősen kiszélesedett az a szellemi kör, amelyre építetünk. – Az megint összetett kérdés, hogy a Gombár-Bihari-Schlett-csoport miért nem találta meg a helyét a politikai palettán. Mindenekelőtt: leülepedett társadalmakban azok az értelmiségiek vannak többen, akik legfeljebb laza

szimpátiák által kötődnek egyik vagy másik politikai párthoz, de nem részesei a politikai küzdelmeknek és aktívan nem kötelezik el magukat pártok mellett. Én ezt természetesnek tartom, és úgy gondolom, az emberek egy része azért nem találja helyét a pártokban, mert nem is keresi. Vannak aztán olyan esetek is, hogy valakiben ugyan erős igény van az aktív politizálásra, és mégsem találja meg a helyét. Ennek az okát többnyire abban látom, hogy az illető olyan politikai erőt keres magának, amilyen a mai Magyarországon kudarca van ítélve, és ezért sorozatosan veszít.

– *Például? Mi számít vesztő erőnek ma Magyarországon?*

KIS Vesztő erő az én megítélésem szerint a Magyar Szocialista Párt, vesztett próbálkozás volt a Demokratikus Magyarországért Mozgalom.

LENGYEL Az Új Márciusi Front is ilyen. De én sem érzem, hogy elszakadásról és szétmenésről volna szó. Én most nem szállok vitába Kis Jánossal, hogy milyen színezetű is az SZDSZ, mert nem érdemes ezen vitatkoznunk...

KIS De nagyon is érdemes; ezt korábban már megtette a 2000 című folyóiratban és a HVG-ben, és erre én szeretnék is reagálni.

LENGYEL Az én szememben nem szociálliberális, hanem liberál-konzervatív az SZDSZ, és ezért nem értek azzal egyet, hogy általában nem ideológiai különbségek miatt maradtak távol sokan az SZDSZ-től. Ennélfogva nekem vannak világnézeti szempontú problémáim is az SZDSZ-szel. Ami nem azt jelenti, hogy egy liberál-konzervatív párt nem lehet rokonszenves, vagy nincs is szükség egy szociálliberális pártra Kelet-Európában vagy éppen Magyarországon. A reformközigazdászok egy része a Szabad Demokraták Szövetségében működik, ezt a vonalat jólrosszul támogatja. Mások nem működnek ott, ám ismét csak ideológiai okok miatt: szociálliberálisak, vagy még attól is balra állnak. Neveket is lehetne mondani, de ennek most nincs jelentősége. Hadd értek inkább egyet a Kis János-i megfogalmazással: inkább arról van szó, hogy az értelmiségnek az a része, amelyik a nyolcvanas évek végéig aktívan politizált – mert a rendszerrel szembeni politizálást fontosnak tartotta –, valószínűleg mára ebbe belefáradt, esetleg már nincs is erről az új helyzetről mondanivalója, vagy pedig a független, a „lebegő” értelmiségi lét sokkal közelebb áll a személyes rokonszenvé-

hez. A pártosodás, a pártok belső életének szigorodása is minden bizonnyal többeket visszariaszt a csatlakozástól. Én ezt az MSZMP-ben is nehezen viseltem, és alighanem más pártokban sem tudnám magam ehhez tartani. Bár tudom, hogy sem az MDF-ben, sem az SZDSZ-ben nem létezik a hagyományos pártfegyelem – de a pártállásponthoz való bizonyos ragaszkodást azért elvárnak.

KÖSZEG Újra le kell szögezmem, bármennyire evidens is, hogy ez a baloldali–jobboldali szétválasztás mennyire nehézkes és pontatlan. Hiszen például gazdasági programja és retorikája szerint a Magyar Szocialista Párt is legalább annyira liberális, mint az SZDSZ, ám a hatalomhoz való viszonyát, a hatalmi struktúráról való gondolkodását, a hatalom maradékához való ragaszkodását tekintve szélsőségesen konzervatív – és ha a „konzervatív” szót össze lehet társítani a „jobboldali” jelzővel, akkor egyenesen jobboldali konzervatív párt.

LENGYEL Egyetértünk. Az MSZP nem szocialista párt. Vezetőiben nem látok garanciát arra, hogy a politikája, mondjuk, akár csak szociálliberális lenne is, vagy hogy éppen ők hasonlítanak arra a Craxi-típusú szocialista pártra, amelyről Kis János beszélt. Ellenkezőleg. Az egy zavaros politikai képlet.

KIS Ha már itt üldögélünk Lengyel Lacival, és ezek a dolgok szövege kerülnek, gondolom, válaszolnom kell arra, amit ő az SZDSZ-ről leírt és nyilatkozott. Ha ezt nem teszem meg, azt lehetne hinni, hogy egyetértés van közöttünk. Az már elhangzott – csak azért szeretném rögzíteni is –, hogy vita van közöttünk a párt megítélésében. Ő bennünket liberál-konzervatív pártnak lát, én az SZDSZ fő áramát szociálliberálisnak tartom. A 2000 című folyóiratban azt is állította, hogy az SZDSZ szellemi arculata túlságosan heterogén, s ezért nem tudunk értelmiségi klubból valódi politikai párttá nőni, és a jövőben vissza kell alakulnunk azzá, ami a rendeltetésünk: szellemileg igen felkészült, parlamenten kívüli nyomásgyakorló csoporttá. Én azt gondolom, ez téves helyzetmegítélés. Az SZDSZ-ben valóban elég széles spektruma van jelen a politikai eszméknek, de körülbelül annyira széles spektruma, mint bármely hasonló nyugati pártban; például az amerikai Demokrata Pártban vagy a Francia Szocialista Pártban. A főáram koherenciája azonban mindenképpen nagyobb, mint akár az egyiké, akár a másiké. És mégis a Francia Szocia-

lista Párt – kormányzópárt, az amerikai Demokrata Párt pedig évtizedek óta birtokolja a kongresszust, ha az elnöki hatalmat nem is. Továbbá tény az, hogy ez a szellemi sokféleség nem akadályozta meg az SZDSZ-t a dinamikus növekedésben. Kis fővárosi csoportosulásból fél éven belül országos párttá vált, tízezres nagyságú országos párttá. Az SZDSZ választások utáni jövőjéről még korai lenne beszélni, de az SZDSZ működését egy „ötórai tea”-hoz hasonlítani – hát mondjuk így: félresikerült hasonlat.

– *Ez ismét utalás Lengyel László cikkére...*

KIS Így van. Ugyanilyen elhamarkodottnak tartom Lengyel Laci tévényilatkozatát, mely szerint a népszavazást Hegedüs D. Géza tévéreklámja nyerte meg nekünk. Talán nem ismerte a népszavazási eredmények területi megoszlását, s ezért nem tudta, hogy a „négy igen” többsége milyen szoros összefüggésben van azzal, hogy hol volt az SZDSZ-nek a népszavazás idején erős csoportja. Úgyhogy akármi legyen is a Szabad Demokraták Szövetségéből – akár liberál-konzervatív párt, akár szociálliberális párt, akár az ellenzék padsoraiban foglalunk majd helyet, akár valamely kormánykoalíció részesévé válunk –, az biztos, hogy az SZDSZ nem fog visszaalakulni olyan szellemi kisközösséggé, amilyen a „történelmi jogelődje” volt.

– *Bár Lengyel László nyilván kész volna a vita folytatására, azt kérem tőle is és Kis Jánostól is, ettől most tekintsünk el. Folytassuk a beszélgetést azzal, hogy néhány év alatt a „Társadalmi szerződés” javaslataiból, követeléseiből elég sok minden menetrendszerűen bejött. A parlament elfogadta az egyesülési, a gyűlekezési jogról szóló törvényt. Sikerült elfogadtatni a párttörvényt. Mindaz elég gyorsan lezajlott, amikről mások más értelemben azt tartják, hogy folyik a „jogállamiság megerősítése”. A Beszélő más fölvetései viszont úgy szólván egy csapásra elavultak. Hiszen a „Társadalmi szerződés”-ben az áll, hogy „a szovjet világrendszer felbomlásával számolni a belátható jövőben nem lehet. Egy-egy ország kiugrására sincs komoly esély”. Ez van benne. És az egész evolúciós szakaszt a tanulmány sokkal hosszabbnak tettele fel. Mi a „Társadalmi szerződés” utóélete? Meddig élt, meddig hatott? Mi aktuális még belőle?*

KIS Ha a programjavaslat egyáltalán befolyásolta a magyarországi fejlődést, akkor sem úgy, hogy a benne fellelhető gondolatok megvalósultak; s nem úgy, hogy a benne foglaltatott hata-

lommegosztási konstrukciókat valósították volna meg. Inkább a kérdésfelvetésével adott lökést a folyamatnak, amely aztán messze túlszaladt a szerzők akkori horizontján.

– *És nem csak Magyarországon.*

KIS Igen. Éppen ez az egyik oka annak, hogy túlszaladhatott. Sokkal gyorsabban vált világossá, hogy a szovjet világrendszernek szét kell esnie, mint amennyire mi azt annak idején gondoltuk. Ennek a másik oka pedig az állampárt gyors felbomlása, szétesése. Erre sem lehetett számítani. Ebben nem csekély szerepe volt annak, hogy Kádár országlása utolsó pillanataig hihetetlen ügyességgel tudta elodázní a távozását. Addig a pillanatig, amíg az MSZMP egész hatalmi centruma vele együtt nem bukott. Ennek az lett a következménye, hogy a párt már nagyon gyenge nyomásnak sem tudott ellenállni. Ügyetlen ellenállási kísérletek után fesszítve hátrált a maga szempontjából mindig rosszabb pozícióba, mint amilyenben lett volna, hogyha képes lett volna valamilyen folyamatos kompromisszumkötésre. Ezt a Kádár bukását követő fél évre értem, amikor először még az egyesülési jogot sem akarták törvényben megadni korlátozások nélkül, majd kénytelenek voltak a többpártrendszerrel is elfogadni. Először egy tisztességes, bár nem a többpártrendszer alapján álló választási törvényt sem akartak tudomásul venni, majd kénytelenek voltak belemenni egy többpártrendszerű választási rendszerbe, és így tovább. Ugyanez történt az Alkotmánnyal is. Ennek a bomlási folyamatnak csak a vége volt az a kongresszus, amelyen az MSZMP-nek vagy az MSZP-nek főnixmadárként kellett volna haló porából föltámadnia. Ehelyett csak a por maradt. Ezzel senki sem számolt. A magyarázat egyik eleme tehát az, hogy Kádár túl sokáig húzta, és ez idő alatt azok az emberek, akik korábban az MSZMP centrumát alkották vagy a sülyesztő szélére kerültek, vagy elvágták magukat a kádárista centrumtól és más helyeken kerestek maguknak támaszt. Úgyhogy ennek a pártnak Kádár bukása után nem volt világos vonalvezetésre képes középpontja, amelyhez az apparátus igazodni tudott volna. A pártot, az apparátust a teljes zavarodottság és szétesés jellemezte.

Ennek a történetnek van egy másik érdekes és tanulságos eleme is. Hadd hivatkozzam Lengyel László egy másik írására, amellyel viszont teljesen egyetértek, és amelyet nagyon fontos írásnak tartok. Az „Egésztlő” című filmről írott kriti-

kára gondolok, mely valójában a magyar társadalom 1956-hoz való viszonyáról szól. A Kádár-rezsimet a magyar politizáló közvélemény túlnyomó része – ezt nyugodtan állíthatjuk – a hatvanas évektől kezdve nem a restauráció rémségei alapján ítélte meg, hanem abból indult ki, hogy Magyarországnak szerencsére (bármilyen történet is 1956 után) olyan vezetése van, amely mégiscsak hajlandó és képes valami jobbat kiügyeskedni, kialakítani, mint ami a szovjet birodalom kelet-európai országaiban másutt megvalósult. Ezért a „valami jobbért” cserébe – és a megtorlás rémségeire emlékezve – az emberek többsége elfogadta, hogy nem kell a forradalomról beszélni. Nem kell arról beszélni, hogy az új rezsim vérben és mocsokban született meg. Ez a kollektív amnézia tette lehetővé, hogy a Kádár-rezsim olyan szilárd lehessen, mint amilyen volt, hogy több évtizeden keresztül nagyobb politikai megrázkódtatás nélkül fenn tudott állni. Másrészt ebben az amnéziában rejtett az egész rezsim hihetetlen gyöngesége is. Mert abban a pillanatban, ahogy ok volt a kollektív amnézián való felülemelkedésre, amint ez lehetővé vált – s egyszersmind szükségessé is vált, mivel a korszak véget ért –, azonnal előkerültek az 1956 és 1961 közötti időszak rémségei. Abban a pillanatban nemcsak Kádár személye, de az általa teremtett rezsim egésze is az abszolút rossz, az abszolút elfogadhatatlan, az abszolút túrhetetlen, az erkölcsileg abszolút tudomásul vehetetlen megtestesítőjévé vált.

– *Jó lenne azt mondani, hogy a kollektív amnézia helyett a kollektív felelősségre ébredés időszaka jött el, de ez nyilván nem igaz... De tény, hogy az értelmiség jelentős részének egyszerűen újra kellett gondolnia az elmúlt harminc-negyven évben betöltött szerepét.*

KIS Én inkább azt mondanám, hogy olyan helyzet alakult ki, amely valamifajta fordított amnéziát okoz. Ez abban áll, hogy ma nem lehet a hatvanas-hetvenes évek viszonylagos előnyeiről arcpírulás nélkül beszélni, hiszen ezeket a viszonylagos előnyöket olyan szörnyűségek árán kapta meg a társadalom, amelyek abszolúte elfogadhatatlanok. Ez a csapdahelyzet is döntő szerepet játszott abban (túl azon, hogy Kádár túlélte önmagát), hogy az MSZMP sokkal gyorsabban és sokkal tökéletesebben demoralizálódott, mint ahogy azt bárki várta volna. Emiatt nem tudott az MSZMP többé úgy föllépni, mint az a párt, amely jóval többet teljesített a szomszéd országok állampártjainál. Pedig emiatt jobb esé-

lyei lettek volna lelkileg is arra, hogy túllépjen önmagán, és valamifajta kompromisszummal átmentse önmagát a jövőre. – Én úgy gondolom, hogy ez a két dolog összefügg. Az, hogy Kádár a kelleténél tovább ragaszkodott a hatalomhoz, összefügg azval, hogy bukásának pillanatában egyszerre felszínre kellett hogy kerüljön mindaz a vér és mocskok, amelyben hatalomra került. Ugyanis a legfőbb oka annak, hogy Kádár nem volt képes visszavonulni a politikai élettől, a közvetlen hatalomgyakorlástól, éppen az volt, hogy pontosan tudta: amint visszavonul, a régi kérdések újra fel fognak merülni. Kádár sorsa macbethi sors. Azzal a különbséggel, hogy uralkodásának középső éve kevésbé voltak véresek, mint Macbethéi.

LENGYEL Nagyon sok mindennel egyetértek. Ennek igazolásául mondom, hogy a nyolcvanas évek végén – tehát ebben az összeomlási időszakban – a szovjet világrendszer általános összeomlása keretében a magyar eseményekre mindig hatottak a más országokban történtek is. Ha nálunk éppen lassulóban volt az átmenet, érkezett egy hír Lengyelországból, vagy a Szovjetunióból. Azok a politikai kudarcok, amelyek a Grósz-féle MSZMP-t érték, egyebek mellett arra vezethetők vissza, hogy nem tudtak már Moszkva különböző cikcakkjaihoz igazodni. Amikor például belenyugodtak abba, hogy rendben, marad az egypártrendszer, és ezt hirdették, akkor még Moszkvában is lehetetlennek tartották, hogy többpártrendszer legyen. Amikor azonban látszott, hogy túl nagy a nyomás, és ez a folyamat más országokban is elindult, kiderült, hogy – a résen van kijárat. És éppen Magyarországon. Lengyelországgal eléggé párhuzamosan futottunk, és a lengyel–szovjet–magyar események erősen hatottak egymásra. Ennek egyebiránt ma hátrányai is vannak. Ezt most érezzük... De szeretnék még valamit mondani a Kádár-rendszer erkölcsi támaszáról is. Azok, akik a Kádár-rendszer utolsó óráiban léptek a hatalom különböző dobogóira, már nem voltak azonosak a Kádár-rezsim korábbi képviselőivel. Nem voltak jobbak, sem rosszabbak, de nem voltak azonosak. Erkölcsileg nem érezték magukra nézve kötelezőnek, hogy cinkosságot vállaljanak a harminc-negyven évvel ezelőtti bűnökért. Vagyis amikor följött a vér és a mocskok, akkor az új MSZMP és a kormányzati garnitúra tagjai azt mondták, vigye el az öregúr a balhét. Ezért nem vállaltak felelősséget. Ez persze nem valami-

féle erkölcsi magáratallálása ennek a garnitúrának, egyszerűen arról van szó, hogy elégük volt már a mocskokból. Azt akarták, hogy – történelmi hasonlattal – Haynau és parancsnokai tünjenek el. Azt bizonygatták, hogy ők már mások. Élt bennük ez a bizonyítási kényszer. Tehát nem a „Társadalmi szerződés”-ből tudták meg, hogy 1956-tal még bajok lesznek. Ezt ők maguk is érezték, tudták. A Kádár-korszakot Kádár Jánossal együtt eltemette ez a társadalom. Ezért nincs olyan eufóriás érzés, mint amilyen például Csehszlovákiában tapasztalható. A társadalom szomorúnak, becsapottnak érzi magát. Tudja, hogy önbecsapás áldozata. Tudja; azért azt nem állíthatja, hogy a hatvanas-hetvenes években erről semmit sem tudott. Hogy semmit nem tehetett. Nem mondhatták az emberek, hogy – mások voltak a bűnösök, mi csak a kiskertünket kapáltuk. Ezért hoz nagyon gyorsan kielégületlenség-érzést a sok fölvonulás, még ha 1956 kapcsán történik is. Én arra akartam utalni abban a Filmvilágbéli cikkben, hogy sokan most azon tűnődnek, legalább a nyolcvanas években kaptak volna észbe... Ilyen értelemben persze van hatása a „Társadalmi szerződés”-nek, a „Fordulat és reform”-nak. És a szamizdatoknak is. Mert ezek jelzik, hogy mégiscsak akadtak, akik észrevették, miről is van szó. Mások viszont kitartottak a kollektív felejtés mellett. Kádár János sírjáig kitartott a társadalom jelentős része. Nem azért, mert annyira szerette Kádár Jánost. Önmagát siratta Kádár János sírjánál, és ez a sirás mindmáig hallik, mindmáig érződik. Mindmáig tisztázatlan ez a helyzet.

KÖSZEG Ennek van egy új aspektusa is. Új amnézia van már kialakulóban. A társadalom kezdi elfelejteni a maga korábbi elégedettségét. Most úgy tesz, mintha soha nem lett volna megelégedett, mintha ez a közmegegyezés nem is létezett volna. Ezért erősödik egyre inkább egy sor radikális követelés. Az emberek mégiscsak vágyanak arra az eufóriára, amelyet Lipcsében, Berlinben vagy Prágában lehetett tapasztalni. Vagy pláne Temesvárnál, Bukarestben. Ennek a reményében követelik – és persze saját kilátástalan gazdasági helyzetüktől hajtva – azt, hogy legalább valamiféle leszámolás történjen meg. Ezért ez az új amnézia nagyon veszélyes.

– *A választások előtt két és fél hónappal hadd hagyjam ki az ilyenkor szokásos kérdéseket: kivel szövetkezik az SZDSZ, kikkel hajlandó koalícióra lépni, mekkora sikert ér el a választásokon stb.*

Egyszerűen azért, mert amikor a Mozgó Világ márciusi száma megjelenik, könnyen lehet, hogy ennek a januári esélylatolgatásnak semmi értelme. De személyes pályafutásokat hogyan tervezitek tovább? Vállaltok-e szerepet egy esetleges koalíciós kormányban?

KÖSZEG Még erre is korai válaszolni.

– Szóval: párt- és kormányzati funkcióra ké-szen álltok?

KÖSZEG Én a magam részéről Arisztotelész-szel tartok, aki azt vallotta, hogy a politika nem mesterség, hanem az a közösségben, a társadalomban élő embernek a természetes képessége és lehetősége. Azt gondolom, ha az ember részt vesz a politikában, akkor nagyobb energiával, több ráfordítással vesz részt a társadalom egészében, mintha „csak” valamilyen szakmát űz. Nekem már volt többféle szakmám eddig, voltam könyvkiadói szerkesztő, nyelvtanár, a szó bizonyos értelmében újságíró... most is így kapcsolódik össze a politikához és a szakmához való kötődésem. E pillanatban a most már legálissá és hetilappá vált Beszélőnek vagyok a szerkesztője. Emellett vállaltam a képviselőjelöltséget. Ha megválasztanak, akkor a politizálás továbbra is időm nagyobb részét el fogja venni. De miután a képviselőség időhöz kötött elfoglaltság, mert nem garantálhatja senki, hogy újraválasztanak, nem hiszem, hogy a képviselőség egyúttal szakmaváltás-

sal is jár – ha úgy alakul. Csak új formája lesz annak, amit eddig is csináltam.

– Kis Jánosról pedig azt tartják, hogy akár esélyes elnökjelölt is lehetne, akár a parlament, akár a nép választ majd köztársasági elnököt.

KIS Ezt meghökkenve hallom, mert azok a tömegek, amelyek engem köztársasági elnöknek alkalmasnak tartanának, ezt eddig sem a nyilvánossággal, sem velem nem közölték, szerencsére. Komolyra fordítva a szót, nagyon nehéz arra válaszolni, hogyan tovább. Számomra mérhetetlenül fontos, hogy eredeti szakmámat, a filozófiát folytatni tudjam, noha tisztában vagyok vele, hogy ez inkább csak a lelki egészségem szempontjából érdekes. Túl hosszú volt a kényszerszünet. De hát nincsen az megírva, hogy az embernek mint filozófusnak a legjobbat, a legtöbbet kell magából kihoznia. Elég az, ha fontos a számára, hogy filozófiai munkákat olvashasson, filozófiai problémákon töpreghessen. Én erről nem tudok lemondani. Ezért a politikában való részvételemnek határai vannak. Igaz, politika nélkül sem tudom az életemet elképzelni. Politikán azonban nem a főhivatású politikus tevékenységeit értve, hanem annak az embernek az életformáját, aki a szokásosnál intenzívebben, nagyobb tudatossággal és erősebb elkötelezettséggel vesz részt a társadalom egészének ügyeiben.